

Co (ne)víme o samizdatu?

Několik poznámek k projektu *Encyklopedie českého literárního samizdatu*¹

Petra Loučová, Ústav pro českou literaturu AV ČR

Mojmír Trávníček, literární historik a před rokem 1989 jeden z neaktivnějších samizdatových pisarů,² ve svých vzpomínkách z roku 2009 o údobí samizdatu poznamenal: „Dnes je to vzdálená minulost, mnohým nesrozumitelná, asi jako epocha F. L. Věka nebo Šebestiána Kubínka, který ze své almárky nabízel po vesnicích knížky zbožné četby. Vždyť jeden z dotazů, položený mi – nikoli dnes, nýbrž už před lety – byl mile naivní: „Proč jste se otravoval s kopírákama a nekoupil si PC?“³

Pražská knihovna „zakázaných knih“ Libri prohibiti v tuto chvíli disponuje více než 17 000 samizdatovými knihovními jednotkami z období padesátých až osmdesátých let, sbírkou samizdatových časopisů o 420 titulech a množstvím dalších mimoedičních publikací.⁴ Co však ve druhém desetiletí 21. století, téměř třicet let po sametové revoluci, o stovkách až tisících těchto svazků víme? Český samizdat, resp. nezávislé písemnictví období mezi únorem 1948 a listopadem 1989, dávno není fenoménem neznámým, nadále však zůstává jevem do jisté míry tajemným – nejen pro svou (technologickou) neuchopitelnost v očích mladších generací, ale zvláště pro svou dosavadní neuspořádanost a řádnou neprobádanost.

Encyklopedie českého literárního samizdatu

Z těchto úvah se zrodil záměr redakčního kolektivu vzešlého z Oddělení lexikografie Ústavu pro českou literaturu AV ČR předložit odborné i laické veřejnosti v encyklopedické formě ucelenou sumu základních informací o československém⁵ literárním samizdatu let 1948–1989. Na 300 slovníkových hesel představí edice, časopisy a neperiodické sborníky⁶ a doplní je úvodní přehledovou a kontextovou studií.

Samizdat se z mnoha důvodů, které objasníme dále, systematizaci a kategorizaci spíše vzdává, přesto jsme se pokusili o jeho základní zřehlednění. Každé slovníkové heslo v obecné charakteristice nejprve čtenáře seznámí s vydavatelem a jeho spolupracovníky, tj. personálním zázemím, a celým výrobním procesem a technologií (rozmnožovací techniky, vazba, grafická a výtvarná úprava) a též distribucí. Podrobná charakteristika posléze přinese detailní ediční profil či obsahovou syntézu (u časopisů).

Naše původní obava, zda-li bude možné s odstupem několika desetiletí takový výzkum vůbec realizovat, se brzy ukázala jako lichá. Postupně se podařilo opravit některé zavedené chyby

¹ Přednáška vznikla v rámci projektu GA ČR č. GA15-11880S Encyklopedie českého samizdatu I – Literární samizdat.

² Trávníček se opisování zakázané literatury věnoval již od druhé poloviny padesátých let a v době normalizace se mj. podílel na prepisech mnohasetstránkového samizdatového Díla Jakuba Demla, Sebraných spisů Jana Čepa nebo Díla Jana Zahradníčka. Celkem před rokem 1989 opsal na 60 000 stran! Opisovačský um Mojmir Trávníčka z Nového Hrozenkova vyzdvihl Ludvík Kundera. KUNDERA, Ludvík: „Němě žasna.“ In *Různá řečiště (b)*. Brno: Atlantis, 2005, s. 15–19.

³ TRÁVNÍČEK, Mojmír: *V letokruzích naboso*. Vsetín: Dalibor Malina, 2009, s. 103–104.

⁴ Informace čerpáme z internetové prezentace knihovny Libri prohibiti: <http://www.libpro.cz/cs/knihovna/fondy>.

⁵ Po úvaze nebudou nakonec do encyklopedie zařazeni zástupci slovenského samizdatu. Slovenští autoři budou v encyklopedii zastoupeni u těch samizdatů, jichž se obvykle účastnili se svými českými kolegy (mj. *Edice Petlice*, časopisy *Obsah* a *Československý fejeton/fejton*, sborník *Písačky pro Dominika Tatarku* aj.). Výjimku představuje heslo o samizdatové produkci J. J. Trávníčka, který vlastní vydávání samizdatů rozvinul po přestěhování se do Košic a nadále se orientoval spíše na české kulturní prostředí.

⁶ Detailně v tomto směru také nemůžeme pojednat kvůli jejich početnosti samostatně všechny sborníky, ač literární, a proto v encyklopedii vytváříme „hnízda“, kde kolem jednoho vytyčeného sborníku sumarizujeme další související almanachy (např. seifertovské sborníky).

a nepřesnosti, vyvrátit omyly a zastaralé informace, doplnit chybějící údaje. Šlo například o přiřazení jmen vydavatelů, popř. jejich spolupracovníků, k doposud anonymním edicím a časopisům, upřesnění počtu exemplářů a jejich nákladu, lokace, časového určení, nejrůznějších výrobních náležitostí, rozluštění pseudonymů a šifer.

Zásadní přínos této encyklopedické práce, jež bude představena na knižním trhu na podzim roku 2018, lze spatřovat v rozšíření jejího záběru za hranice „samizdatového mainstreamu“, a to ve dvojím slova smyslu. Svou pozornost jsme jednak obrátili k regionální strojopisné produkci (tj. samizdatu mimo hlavní centra, mimopražskému a mimobrněnskému),⁷ jednak jsme se pokusili alespoň dílčím způsobem zachytit někdy více, jindy méně organizované samizdatové *dílny*, které se sice zaměřovaly na produkci sekundárních neautorizovaných opisů (někdy též poněkud pejorativně označovaných jako *divoký samizdat*), avšak které nepostrádaly svou lokální, komunitní a společenskou důležitost.⁸ Toto „neelitářské“ pojetí samizdatu nás přibližuje k jeho skutečné povaze a umožňuje nahlédnout a identifikovat jeho různé varianty. „Každý se mohl stát spisovatelem, respektive opisovačem, nakladatelem a tiskařem,“ vystihla v té souvislosti jeden ze symptomů české i polské nezávislé kultury polská badatelka Weronika Parfianowicz-Vertun, jež hlavní princip alternativní kultury dále spatřuje v aktivní spoluúčasti na tvorbě kulturních hodnot a stírání hranic mezi profesionálním a amatérským uměním.⁹ Díky tomuto přístupu se tak podstatně rozšířila naše představa o prostorovém a kvantitativním rozšíření samizdatu.

Současní badatelé, kteří se věnují kritické reflexi československého undergroundu, si povšimli, že „underground byl a je v českém prostředí výjimečným subkulturním fenoménem v tom, že si v průběhu několika desetiletí v rámci procesu formování své identity vytvořil robustní paměťovou (či vzpomínkovou) kulturu, reprezentovanou konkrétními aktéry a specifickými symboly, rituály, vzorci a stereotypy vyprávění.“¹⁰ Dějiny československého samizdatu nejsou provázeny tak silnou vzpomínkovou kulturou, nicméně i pro ně je příznačné, že jsou vyprávěny poměrně ustáleným způsobem. Zdá se, že v tuto chvíli je poznání samizdatové minulosti formováno a zúženo na několik, zejména pražských, samizdatových podniků: *Edice Petlice*, *Edice Expedice*, *Kvart*, popř. *Česká expedice* a časopisy *Revolver Revue*¹¹ a *Vokno*. Takto zavedený narativ, jenž také reprodukuje nejrůznější mýty, pak ale může vést k tomu, že zastíní alternativní a jiná vyprávění samizdatových účastníků.¹² Abychom se toho vyvarovali, hovořili jsme, případně korespondovali v rámci našeho výzkumu se samizdatovými aktéry napříč generacemi, sociálními skupinami i regiony. Řada z nich přitom sdílela svou vzpomínku vůbec poprvé, tedy bez nánosu a klišé poplatné ustálené vzpomínkové kultuře.

⁷ Na nedostatečné prostudování českého a moravského samizdatu včetně jeho regionálních podob ještě na počátku tisíciletí upozorňoval i ředitel knihovny Libri prohibiti, Jiří Gruntorád. GRUNTORÁD, Jiří: „Není samizdatu bez překlepu. Rozhovor s knihovníkem a bibliografem Jiřím Gruntorádem“ (přípr. Václav Burian). *Literární noviny* 2001, roč. 12, č. 30, s. 15. Obdobně se vyslovil bývalý samizdatový vydavatel František Stárek: „Nekontrolovatelné rozšiřování mimo centra, ta ‚nakažlivost‘ do regionů, s tím jsou spojeny dodnes nepopsané děje.“ Zdůraznil i to, že dosavadní badatelský dluh nespočívá jen v popisu autorů textů, ale v informování o celém samizdatovém procesu. STÁREK, František: „Žádná diktatura nepřežije nástup IT technologie“ (přípr. Michal Jareš). *Tvar* 2008, roč. 19, č. 16, s. 4–5.

⁸Srov. PŘIBÁŇ, Michal: „Vnitrozemí a pohraničí českého literárního samizdatu. Úvaha nejen pojmoslovná.“ *Česká literatura* 2016, roč. 64, č. 6, s. 828–829.

⁹PARFIANOWICZ-VERTUN, Weronika: „Postguttenbergovská revoluce? Nad polským ‚druhým oběhem‘ a českým samizdatem.“ *A2* 2012, roč. 8, č. 18, s. 8.

¹⁰DANIEL, Ondřej a kol.: *Kultura svépomocí. Ekonomické a politické rozměry v českém subkulturním prostředí pozdního státního socialismu a postsocialismu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, s. 34.

¹¹ Autorka například napočítala minimálně šest vysokoškolských závěrečných prací, které se více či méně věnovaly časopisu *Revolver Revue*.

¹² Takto byla ovšem sekundárně poznamenána i řada odborných prací se samizdatovou tematikou. Regionální mikrosvětvy totiž mohou do bádání o samizdatu vnášet nová témata a otázky, průzkum dění na „periferii“ může jinak osvětlit dění v centru.

Nemohli jsme si při té příležitosti nevšimnout, že mnozí lokální aktéři se z důvodu dlouhodobého nezájmu pokoušejí přihlásit o slovo a připomínat historii samizdatu vlastními silami a vlastní optikou. Máme na mysli zejména několik výstavních projektů z poslední doby: brněnská výstava *Samizdat – skrytá minulost tvůrčího odporu* Petra Pospíchala (2015), volyňská výstava *Samizdat* Miroslava Němejce (2016–2017), výstava *Samizdat nejen plzeňský*, uspořádaná Knihovnou kardinála Berana (manžely Štogrovými) v Muzeu každodennosti Chřič (2015–2017) nebo na rok 2018 připravovaná výstava ve Žďáru nad Sázavou *Věrnost vyřazenému stroji* Víta Bohumila Homolky.¹³

Pramenná základna

Základním zdrojem pramenů pro naši encyklopedii se stala pražská soukromá knihovna *Libri prohibiti*. Využívali jsme ale i další české veřejné knihovny (Národní knihovna, Knihovna Václava Havla, knihovna Ústavu pro českou literaturu AV ČR nebo Památníku národního písemnictví), ojediněle též zahraniční knihovnické instituce, dále místní archivy či muzejní fondy (zejména sbírka Československého dokumentačního střediska spravovaná Národním muzeem). Mnohé indicie jsme našli ve fondech Archivu bezpečnostních složek. Jako neocenitelná pomůcka nám sloužilo digitální úložiště www.scriptum.cz. K našemu překvapení je samizdat stále poměrně obsáhle zastoupen v soukromých archivech, ačkoli musí být někdy „dolován“ ze sklepů či půd. Právě u konkrétních samizdatových vydavatelů na nás mnohdy čekaly hotové poklady.

Z tištěné literatury jsme opakovaně nahlíželi do dvou základních a nikoli bezchybných příruček a soupisů Johanny Posset *Česká samizdatová periodika 1968–1989* (1991) a Jitky Hanákové *Edice českého samizdatu 1972–1991* (1997). K dispozici jsme měli také již některé ucelené samizdatové bibliografie (převážně z pera Jiřího Gruntoráda z *Kritického sborníku*). Samizdatovou problematiku dále objasňují dílčí tematické publikace (Marty Edith Holečkové o katolickém samizdatu, Jany Petrové o nezávislých aktivitách a samizdatu na Plzeňsku, Gabriely Romanové o *Edice Expedici*, aj.) a roztroušené studie (Stanislava Dvorského, Jiřího Gruntoráda, Jiřího Gruši, Jiřího Holého, Martina Machovce, Viléma Prečana, H. G. Skillinga, Tomáše Vrby), rozličné knižní nebo časopisecké vzpomínky a rozhovory a také diplomové práce, z nichž některé zdařile přibližují regionální samizdatovou realitu. Neopomenuty zůstaly televizní dokumenty a seriály: *Knihy vzdoru a pokory* (1991), *Samizdat* (2003; 15 dílů), *Ženy Charty 77* (2007; 10 dílů), seriál *Fenomén underground* (2014; 40 dílů) nebo rozhlasové pořady.

Budoucí čtenář encyklopedie se na konci každého hesla dozví, kde je příslušný samizdat uložen, zda-li jsme v daném případě oslovili konkrétní pamětníky, využili archivní zdroje a jaká literatura k dané edici / časopisu / sborníku odkazuje.

Samizdatový výzkum a jeho úskalí

Za stěžejní lze v rámci příprav encyklopedie považovat již zmíněný terénní výzkum (osobní setkání a rozhovory) a e-mailovou, ba dokonce písemnou korespondenci a telefonické rozmluvy s pamětníky. S úsměvem můžeme potvrdit, že jsme občasně okusili slova rakouského sociologa a kulturního antropologa Rolanda Girtlera, který jako jeden z příkazů pro terénní výzkum uvádí: „Musíš mít dobrou tělesnou kondici, aby ses cítil dobře na poli, v zakouřených krčmách, v kostele, v luxusních restauracích, na zaprášených ulicích a také všude jinde. K tomu patří schopnost kdykoli jíst, pít a spát.“¹⁴

Význam kontaktu s tehdejšími aktéry samizdatového dění si uvědomíme v momentě, kdy se zaměříme na povahu zkoumaného materiálu a dobový kontext. Připomeňme, že jedním ze základních principů samizdatu byly ve snaze předejít jakémukoli postihu konspirace a utajení.

¹³ Za informaci o ní děkuji jejímu kurátorovi V. B. Homolkovi (e-mailová korespondence z července 2017).

¹⁴ GIRTLEK, Roland: *Okrajové sociální kultury*. Brno: Masarykova univerzita, 2001, s. 10.

Dochovaná písemná dokumentace je tedy minimální. U rekonstrukce historie některých samizdatů proto představovaly výpovědi narátorů jediný a velmi cenný zdroj informací. V potaz jsme ale současně brali problematiku lidské paměti a její (ne)spolehlivost, jde-li nadto o vzpomínky na události před třiceti a více lety, dlouhou dobu z paměti nevyvolávané.¹⁵ Problematický byl i fakt, že mnohdy ani účastníci jednoho samizdatového podniku netušili, kdo je do něj zapojen a neznali všechny výrobní články. Získané údaje jsme proto vždy ověřovali, porovnávali a vyhodnocovali, ale nebylo to možné činit beze zbytku.

Realizovaný samizdatový výzkum se ale samozřejmě neobešel bez potíží a dílčích neúspěchů. Přes veškerou snahu se třeba autorce nepodařilo vypátrat vydavatele samizdatové edice *Jitrnice*, která bývá jinak v literatuře o samizdatu hojně zmiňována jako recesistický pandán k seriózním edicím *Petlice*, *Edice Expedice*, *Česká expedice* nebo *Krameriova expedice 78*. Jiné vydavatele, nám známé jménem, jsme fyzicky nedohledali (např. u časopisu *Zvonkohra psiho baletu*).¹⁶ Jindy nebylo sdělení vydavatelů možné doložit samizdatovými exempláři (např. z devíti čísel kulturního časopisu *Garáž* se podařilo najít pouze jediné, a to nečekaně v jednom osobním archivu).

Z toho plyne, že z výše uvedených důvodů jsme nemohli všechna hesla připravit se stejnou mírou podrobnosti. Také se jistě najdou příklady samizdatů a jejich producentů, které nám unikly a vůbec je tedy nezaznamenáme.

Samizdatová minulost a budoucnost

Historie pojmu *samizdat* sahá do čtyřicátých let 20. století, kdy básník Nikolaj Glazkov vydal vlastními silami několik svých básnických sbírek, které neprošly cenzurou a nevydalo je oficiální nakladatelství (gosizdat) a které na titulu opatřil označením „samsebjazdat“ – vydáno sebou samým.¹⁷ Budeme-li chápat samizdat pouze ve smyslu jakéhosi alternativního způsobu publikování, ukazuje se, že dějiny tohoto fenoménu sahají mnohem dále do minulosti a že součástí české literatury byl v podstatě od nepaměti. Někteří historikové připomínají utajenou vydavatelskou činnost Jednoty bratrské a pobělohorské období, z pozdějšího bývají uváděny brixenské satiry Karla Havlíčka Borovského.¹⁸ V knihovně Libri prohibiti a dokonce i v antikvární nabídce za několik sto korun pak můžeme nalézt různorodé rukopisné opisy zkonfiskované básnické skladby *Lešetínský kovář* Svatopluka Čecha z konce 19. a počátku 20. století.

Naše terminologické vymezení samizdatu ovšem zahrnuje jako klíčový aspekt vydávání, které se odehrává v nesvobodných podmínkách a předpokládá vytvoření tzv. druhého oběhu. V tomto ohledu si takový způsob publikace v podstatě vynutily zejména dva totalitní režimy dvacátého století. Období prvního z nich, léta 1939–1945, bývá někdy označováno jako tzv. *presamizdat*.¹⁹ Během něj byly publikovány například ineditní sborníky (*Roztrhané panenky*, 1942, antedatovaný 1937; *Protektorát se směje*, 1944). Významně se za protektorátu edičně projevovali surrealisté, zejména Jindřich Štyrský, Jindřich Heisler a Toyen.²⁰ Pozapomenutou

¹⁵ Pro jiné tehdejší účastníky jde o uzavřenou životní etapu, k níž se nemají zájem vracet, v horším případě již vydavatelé nežijí.

¹⁶ O vydavateli jednoho samizdatového časopisu jsme se dozvěděli, že je toho času jedním z pražských bezdomovců.

¹⁷ Srov. BOCK, Ivo, HÄNSGENOVÁ, Sabine, SCHLOTT, Wolfgang: „Kultura bez cenzury.“ In *Samizdat. Eseje. Alternativní kultura ve střední a východní Evropě – šedesátá až osmdesátá léta 20. století*. Bremen: Forschungstelle Osteuropa, 2002, s. 43–56; DANIEL, Alexandr: „Jako svobodní lidé. Původ a kořeny disentu v Sovětském svazu.“ Tamtéž, s. 17–29; EICHWEDE, Wolfgang: „Souostroví Samizdat.“ Tamtéž, s. 5–16.

¹⁸ Srov. HOLÝ, Jiří: „Malý průvodce samizdatovou literaturou.“ *Čtenář* 1990, roč. 42, č. 3, s. 68; HOLÝ, Jiří: „O českém literárním samizdatu.“ *Literární archiv* 1991, sv. 25, s. 25.

¹⁹ MACHOVEC, Martin: „The Types and Functions of Samizdat Publications in Czechoslovakia, 1948–1989.“ *Poetics Today* 2009, roč. 30, č. 1, s. 17.

²⁰ Více viz DVORSKÝ, Stanislav: „Z podzemí do podzemí. Český postsurrealismus čtyřicátých až šedesátých let.“ In ALAN, Josef (ed.): *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha: Nakladatelství

kapitolu tvoří opisy původních i přejatých děl, vznikající ve vězeních a koncentračních táborech. Obdivuhodného rozsahu dosáhla tato knižní tvorba u vězňů českých žen v koncentračním táboře v Ravensbrücku, kde měla dosáhnout 70 až 80 knížek. Z tehdejších neoficiálních časopisů můžeme zmínit literární *Noc*, další listy měly odbojový charakter, mezi nimi *V boj*, *Rudé právo*, *Moravská Rovnost*, jihlavský *Vítr*. K zásadním počínům své doby patřil ilegální jazzový časopis z let 1944–1946 tzv. *Okružní korespondence*, jehož historii nedávno podrobně popsal Petr Koura v publikaci *Swingaři a potápky v protektorátní noci. Česká swingová mládež a její hořkej svět* (2016). Jeden z recenzentů této knihy posléze neváhal označit *Okružní korespondenci* za „pramáti všech hudebních fanzinů a samizdatů“.²¹ Jakkoli jsme si této vývojové etapy v historii československého samizdatu vědomi a v encyklopedii si jí povšimneme v úvodní kontextové studii, dílčí samostatná hesla těmto protektorátním ineditům nebudou věnována, a to mj. z toho důvodu, že „během šesti let nacistické okupace nemohly ilegální tiskoviny a strojopisy působit jako součást alternativní kultury, jež by svým rozsahem a pestrostí konkurovala té povolené“.²² Samizdatová encyklopedie tedy bude pokrývat primárně období komunistického režimu let 1948–1989, jehož čtyřicetileté trvání předurčilo rozsah a pestrost paralelního knižního oběhu. Snažíme se přitom postihnout rovnocenně všechny jeho etapy, které literární historik Martin Machovec příhodně vymezil jako: protosamizdat (1948–1956), slábnutí protosamizdatu (1956–1967), nesamizdatové období (1968–1969), raný samizdat (1970–1985) a pozdní samizdat (1986–1989).²³

K období po roce 1989, nazývanému nejčastěji jako postsamizdat, se vztahujeme velmi podobně jako k éře presamizdatové. Naše encyklopedie zahrne etapu po roce 1989 jen do té míry, pokud do ní přesáhla existence některých z předlistopadových edic či periodik. V dnešní době se pojem samizdat v podstatě stává synonymem pro tisky vydané vlastním nákladem, obvykle v omezeném počtu kusů, a jak zvažuje Martin Machovec, může jít o produkty bibliofilismu svého druhu.²⁴ V novém tisíciletí se tak může objevit až v nečekaných kontextech. Dne 16. května vyšel v *Lidových novinách* komentář redaktora Blahoslava Hrušky s názvem „Samizdat pro soudruha Si“ o státnickému daru českého prezidenta Miloše Zemana jeho čínskému protějšku Si Ťin-pchingovi. Hruška mj. s jistou nadsázkou píše: „Sebrané spisy soudruha Si vyšly u nás jako samizdat. Jak jinak si vysvětlit, že se nikdy neprodávají a nikdy není možné ani dohledat, kdo je z čínštiny přeložil?“²⁵ Soudobý samizdat v podstatě naplňuje princip *Do It Yourself* (DIY).²⁶ Cestu „vydej si sám“ si nadále volí široké spektrum autorů, takže jsou i postsamizdatové tiskoviny velmi pestré: od nejrůznějších subkulturních materiálů (především fanzinů)²⁷ po svazky různých psavců a písmáků, popř.

Lidové noviny, 2001, s. 78–87.

²¹ DIESTLER, Radek: „Swing heil!“ *Lidové noviny* 18. 2. 2017, příl. Orientace, s. X. Swingaři a potápky byli mj. také průkopníky hudebního samizdatu, neboť rozvíjeli v Československu tzv. roentegenizdat, který spočíval v nahrávání hudby na RTG snímky.

²² PŘIBÁŇ, Michal: op. cit., s. 833.

²³ MACHOVEC, Martin: op. cit., s. 17.

²⁴ MACHOVEC, Martin: op. cit., s. 18.

²⁵ HRUŠKA, Blahoslav: „Samizdat pro soudruha Si.“ *Lidové noviny*, 16. 5. 2017, s. 8.

²⁶ Někteří badatelé samizdat (samo-vydávání) klasifikují jako specifickou formu DIY, přičemž oba koncepty podle nich spojuje postoj proti dominantnímu výkladu světa. Zároveň shledávají, že „[r]ozdíl mezi samizdatem, jak jej známe z období před rokem 1989, a současným DIY postojem je nasnadě. Zatímco samizdat byl nutným opatřením a projevem nezbytné konspirace vůči státním represím, současná DIY politika je převážně dobrovolným konceptem vytváření alternativních komunikačních kanálů a prostředí, s nimiž se se setkáváme především v souvislosti se současnými subkulturami [...] a sociálními hnutími.“ KOUBEK, Martin, CÍSAŘ, Ondřej: „Co se skrývá uvnitř scény?“ *A2* 2012, roč. 8, č. 18, s. 18.

²⁷ Druhé číslo časopisu *Respekt* z roku 2015 uveřejnilo reportáž Miroslava Hrocha „Vydej si sám. O výpravě do fantastického světa současného samizdatu,“ v níž je mj. popsán projekt *Zines of the Zone* Julie Hascočové a Gulliauma Thirieta (dostupný zde: <http://zinesofthezone.net>).

autorů literárních prvotin.²⁸ V řadě případů je třeba v současnosti připočítat také hledisko ekonomické: „Samizdat je zajímavou součástí literatury a existuje i dnes. Za socialismu některé texty nesměly oficiálně vycházet z ideologických důvodů, dnes zase jiné nemohou oficiálně vycházet z toho důvodu, že jejich vydání by se komerčně nevyplatilo,“ napsal autorce jeden z účastníků novodobého samizdatu, úzce profilovaného na tematiku hermetismu a magie, Josef Veselý.²⁹

Pojmoslovné nesnáze

Užívání pojmu samizdat v Československu nebylo zprvu samozřejmé. V některých zemích východního bloku tento termín ani své uplatnění nenašel, zejména kvůli svému ruskému náboji. V polském kontextu je tedy jeho paralelou tzv. *drugi obieg* (též *bibula*). Přijímání samizdatu pro novou neoficiální publikační realitu rozvíjenou v sedmdesátých letech bylo pozvolné jak mezi představiteli režimu, tak mezi samizdatovými vydavateli. Přístup oficiálních struktur k samizdatovým vydavatelům vykazuje určitou podobnost s režimním chováním k příslušníkům undergroundu, pro které se rovněž zprvu hledalo jakési označení typu vlasatci, hippies, popř. příslušník volné (závadové) mládeže včetně dalších pojmenování generovaných lidovou tvořivostí (chlupáč, hašišák, mánička).³⁰ Samizdatové publikace zase spadaly pod hlavičku protistátních, protizákonných, podvratných, závadových písemností či písemností závadného obsahu.³¹ Zvláště někteří regionální představitelé moci ještě ani v osmdesátých letech nebyli s to si pojem samizdat jakkoli vyložit.³²

Americký historik Jonathan Bolton nedávno poukázal na příkladu knihy *České rozhovory* Jiřího Lederera z roku 1977 na to, že ani v okruhu disentu nebyl zprvu samizdat pojmově ustálen, a pokud ano, byl ztotožňován pouze s *Edicí Petlice*.³³ I později nebylo jeho užívání natolik běžné, jak by se mohlo s odstupem času zdát. Například informační leták s návodem jednotlivcům, jak se bránit represím namířeným proti šíření zpráv a děl podzemní kultury, byl znám jako *POUČENÍ pro případ, že u Tebe budou nalezeny tzv. ilegální tiskoviny*. S odkazem na fejeton Milana Šimečky bylo také pro podomácku vyrobené knihy, svazky napsané na

²⁸ Server iDNES přinesl 24. ledna 2015 článek Kláry Kubíčkové s příznačným názvem: „Sám si napíšu, sám si vydám. Moderní samizdat na papíře i ve čtečkách“. Dostupné zde: https://kultura.zpravy.idnes.cz/moderni-samizdat-0e2-/literatura.aspx?c=A150124_010048_literatura_ob.

²⁹ E-mail Josefa Veselého autorce z 19. září 2016.

³⁰ Srov. STÁREK, František: „Protounderground.“ In KUDRNA, Ladislav (ed.): *Reflexe undergroundu*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2016, s. 30–33 a TOMEK, Prokop: „Volná mládež pohledem StB napříč 70. a 80. lety.“ Tamtéž, s. 76–86.

³¹ Kupříkladu slovenský chartista a filozof Miroslav Kusý roku 1990 vydal svazek svých textů pod názvem *Závadné písomnosti*.

³² Výmluvně je svědectví Ivy Kotrlé o soudu s jejím mužem Zdeňkem Kotrlým, který proběhl roku 1985: „A to bylo také velké show, bylo to v Hodoníně, ti soudci tam neměli o ničem páru. Místy to bylo zábavné, třeba můj manžel řekl, když četli rozsudek a vyskytlo se tam slovo samizdat, že jako nerozumí slovu samizdat. Napřed ho museli ujistit, jestli je u českého soudu, jestli se tady mluví česky, jestli je to v zákoně, že to musí být srozumitelné atd. Manžel se ohradil, že neví, co to je samizdat. A oni to taky nevěděli, nedokázali mu to vysvětlit. Museli přerušit jednání. To je zaskočilo.“ KOTRLÁ, Iva: „Iva Kotrlá (*1947)“ (rozhovor přípr. Jana Nosková). In VANĚK, Miroslav, URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Poráženi? Životopisná interview. Díl 1*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Prostor 2005, s. 249.

³³ BOLTON, Jonathan: „Palmy za polárním kruhem. O nesamozřejmosti samizdatu v Ledererových *Českých rozhovorech*.“ *Česká literatura* 2016, roč. 64, č. 6, s. 895–905. V tomto duchu také z exilu rekapituloval historii samizdatu v Československu Josef Jedlička: „V sedmdesátých letech se však brzy ukázalo, že s někdejší praxí nebude možno vystačit. Neoficiální vydavatelská činnost, která přejala metody sovětského ‚samizdatu‘, aniž se kdy výslovně s tímto pojmem identifikovala [...]“ JEDLIČKA, Josef: „Samizdat.“ *Zpravodaj* (Curych) 1980, roč. 13, č. 4, s. 28. Krátce po revoluci pak i Jiří Gruša soudil, že základní nevýhoda termínu samizdat je, že až příliš odkazuje k ruským poměrům, a potvrdil, že jméno *Edice Petlice* se neujalo jen jako technické označení knih z Petlice (petliční knihy, petlicové vydání, petliční autor, petličníci), ale jakýchkoli knih vznikajících mimo masmédiá. GRUŠA, Jiří. *Cenzura a literární život mimo masmédiá*. Praha – Scheinfeld: Ústav pro soudobé dějiny ČSAV – Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury, 1992, s. 14, 16.

stroji na lehoučkém papíře a svázaných do různobarevných desek, oblíbené označení *neknihy*.³⁴ Nicméně v literárněhistorickém kontextu dnes samizdatem označujeme i počiny podobného druhu z předchozího období s vědomím kontinuity, která je s odstupem času zřetelná: „Vydavatelé neoficiální literatury po roce 1968 [...] tedy nestavěli na zelené louce, přestože označení samizdat se vžilo až v sedmdesátých letech a o činnosti svých předchůdců ani nevěděli – kontinuita se tu odkrývá spíš až ex post, zejména z pohledu literárního historika nebo teoretika grafického designu.“³⁵

O užití pojmu *samizdat* se již před rokem 1989 a posléze v první polovině devadesátých let vedly debaty. V odborném diskursu se setkáme i s dalšími označeními typu zakázaná, ineditní, neoficiální, nezávislá, pronásledovaná, podzemní, alternativní, paralelní, „druhá“ literatura (kultura), literatura mimo masmédiá. Další názvosloví odráží metodologická a teoretická východiska nového tisíciletí. Ve spojení s výzkumem sociální regulace se píše o vytváření *paralelních knižních oběhů*, které jsou chápány jako důsledek cenzury a forma náhradní literární komunikace.³⁶ Studia subkultur a populární kultury se zabývají *svépomocnými strategiemi subkulturního prostředí*, mezi něž řadí i samizdatová vydavatelství.³⁷ Kromě toho v publikovaných vzpomínkách nacházíme další půvabné výrazy jako *klepanina*.

Pro účely našeho výzkumu a připravovanou encyklopedii se přesto jeví termín *samizdat* stále jako nejvhodnější a nejpriléhavější. „Z pojmů probíraných v někdejších terminologických diskuzích, o nichž širší veřejnost koneckonců neměla nejmenší tušení, byl spontánně zvolen výraz, který možná není zcela přesný a nezpochybnitelný, lze se však spolehnout na jeho srozumitelnost. A zdá se, že byl víceméně akceptován i odbornou veřejností,“ přemítal literární historik a editor samizdatové encyklopedie Michal Přibáň ve své pojmoslovné úvaze, jíž nakonec uzavřel definicí samizdatu jako obecně sdílené představy o „nezávislé literatuře, jež byla ve své době nepřijatelná pro závaznou kulturní politiku totalitního státu, a proto byla navzdory nebezpečí represe šířena občanskou svépomocí.“³⁸

Koncepční otázky

Literární vs. neliterární samizdat

Naším primárním cílem, který se encyklopedie pokusí v co největší možné míře naplnit, je zpřehlednění *literárního* samizdatu let 1948–1989. Toto rozvržení implikuje, že existuje také samizdat *neliterární*, vůči kterému se vymezujeme. Celková šíře československého samizdatového pole se totiž ukázala být skutečně rozsáhlá – míněno nikoli geograficky, ale obsahově. Samizdat jako nezávislou a svobodnou publikační platformu využívali lidé různého odborného zaměření, vyznání, rozličné subkulturní příslušnosti. Podle nejrůznějších kritérií bychom mohli podle jeho náplně vyčlenit samizdat: *politický*, *filozofický*, *historický*, *sociologický*, *ekonomický*, *výtvarný*, *filmový*, *divadelní*, *ekologický*, *náboženský*, *esoterický*, *skautský* aj. Vzhledem k rozsahu (ale i našemu odbornému profilu) nejsme s to v jednom encyklopedickém svazku pokrýt všechny tyto oblasti, a proto jsme po celou dobu naší práce konfrontováni s úkolem, jak definovat *obsahové* hranice *literárního* a *neliterárního* samizdatu. V hraničních případech jsme brali v potaz ty edice a časopisy (popř. sborníky), jež alespoň do určité míry zařazovaly také literární práce, případně se týkaly literární historie, potažmo obecněji kulturního kontextu. Encyklopedie tedy obsáhne vybrané samizdatové aktivity s přesahem do různých oblastí – výtvarného umění (*Někdo Něco, Současné umění*),

³⁴ ŠIMEČKA, Milan. „Knihy – neknihy.“ *Listy* (Řím), roč. 9, č. 3, s. 10–11.

³⁵ HALOUN, Karel. „Knižní edice. Díl dvanáctý. Samizdat.“ *Revolver Revue* 2017, roč. 32, č. 106, s. 145.

³⁶ Srov. ŠÁMAL, Petr. „Část sedmá. 1949–1989. V zájmu pracujícího lidu. Literární cenzura v době centrálního plánování a paralelních oběhů.“ In WÖGERBAUER, Michael, PÍŠA, Petr, ŠÁMAL, Petr, JANÁČEK, Pavel (eds.): *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014. Svazek II/1938–2014*. Praha: Academia – Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2015, s. 1097–1223.

³⁷ DANIEL, Ondřej a kol.: op. cit.

³⁸ PŘIBÁŇ, Michal: op. cit., s. 826, 830.

divadla (*Dialog, O divadle*), filozofie (*Dialogy, PARAF*), hudby (*JAZZsTOP*), historie (*Historické studie*), náboženství a esoteriky (*Alef, Dílna Josefa Adámka, Mírové materiály, Vydavatelství Oty Mádra*), společenský a politický vývoj (*Lidové noviny, Prostor, Střední Evropa*) apod. Samizdatu literárnímu pak rozumíme v nejširším slova smyslu, tj. kromě „exkluzivního“ samizdatového obsahu dodávaného zavedenými autory registrujeme samizdatové literární počiny začínajících / regionálních (někdy obojího zároveň) autorů, ale i tvorbu autorů specifických žánrů ze sféry *trampské / sci-fi* a jiné literatury, vyznačující se elementární estetickou hodnotou.

Pro doplnění literární i neliterární samizdatové pestrosti je možno uvést některé zástupce, na první pohled netypické, které naše encyklopedie eviduje okrajově, avšak v kontextu dějin československého samizdatu pozoruhodně dokládají pružnou reakci samizdatového „trhu“ a poptávku po „nedostatkovém zboží“ a snímají z něj jednoznačnou nálepku exkluzivního zboží. Samizdatový vydavatel a dnešní knihkupec Vladimír Šebek v jednom z porevolučních rozhovorů připouštěl: „Ale opisovalo se leccos, včetně například Tolkiena. Kamarád David Němec mi vyprávěl, jak za nimi přijeli nějací Holanďani a chtěli vidět samizdaty, a oni zrovna doma četli na stroji opsaného *Pána prstenů*. Jejich hosté tomu nechtěli věřit, ale smysl to dávalo – Mordor jako říše zla na východě...“³⁹ V průběhu našeho samizdatové pátrání jsme dále nečekaně obdrželi strojopis románu *Angelika*. Z počátku padesátých let máme doloženy opisy učebnic karetní hry bridž: *Provedení hry bridge* (1952) a *Sorry, partner. 120 běžných her, které byly špatně licitovány, špatně hrány neb špatně bráněny* (1955), které nás mohou překvapit do té míry, než si uvědomíme, že bridž byl v této době považován za „buržoazní přežitek“ a stal se vyloučenou formou trávení volného času.⁴⁰ Mezi exponáty loňské samizdatové výstavy v Městském muzeu ve Volyni jsme našli také svazek s názvem *Údržba, opravy a seřizování automobilu Škoda 1000 MB*. Značné popularity dále dosahovaly v sedmdesátých a osmdesátých letech knihy esoterického a jogínského samizdatu, v mnoha opisech je uchována publikace *Zdraví z Boží lékárny. Rady a zkušenosti s léčivými rostlinami rakouské bylinkářky Marii Treben*. V utajení vznikal též pornografický samizdat.

Samizdatové hranice

Stanovení hranice *obsahové* a hledání koncepce (*ne*)*literárního samizdatu* provázelo souběžně ohledávání *právních hranic* a (i)legality samizdatu. Jako zdaleka nejproblematictější se od počátku mapování samizdatového materiálu jevila otázka, kdy ještě můžeme hovořit o samizdatu? Kam v naší hierarchii zařadit polooficiální, chceme-li šedozónní tiskoviny? Někteří autoři, vydavatelé a organizátoři nezávislého kulturního života se pokoušeli uvnitř socialistického systému hledat určité meziprostory, sféry vyjednávání, aby získali pro svou publikační činnost formální souhlas. Takovou záštitu nacházeli u nejrůznějších organizací nejen kulturní povahy: Sekce mladé hudby, Jonáš-klub, Tělovýchovná jednota Nohyb, Česká speleologická společnost, tiskoviny publikované pod hlavičkou Socialistického svazu mládeže, základních organizací Československého svazu ochránců přírody nebo Svazarmu, ale nečekaně též třeba i podniku Restaurace a jídelny (RaJ)⁴¹ a dalších. Typickým pomezím příkladem bylo sdružení *Jazzová sekce*, které získalo formální legální postavení jako jedna z organizací Svazu hudebníků ČSR, avšak za čas byla její kulturní a publikační činnost

³⁹ ŠEBEK, Vladimír: „Jsem takový vinylový obchod. Se spolujatelem pražského knihkupectví Ostrov Vladimírem Šebkem (přípr. M. Škrabal).“ Tvar 2015, roč. 26, č. 18, s. 13.

⁴⁰ Ve druhé polovině padesátých let se bridžisté pokusili reputaci svého „duševního sportu“ napravit a založit československé bridžové ústředí, ovšem s neznámým výsledkem. Viz KNAPÍK, Jiří, FRANC, Martin: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha: Academia, 2013, s. 258.

⁴¹ Pod podnik Restaurace a jídelny (a záštitu jejího ředitele Karla Majera), resp. pod ministerstvo obchodu, paradoxně spadala od počátku šedesátých let i Poetická vinárna Viola. Ta nemohla prodávat své tištěné programy ke kulturním akcím, neboť ministerstvo obchodu nesmělo prodávat kulturní statky. JUSTL, Vladimír: *Ozvučky času*. Praha: Akropolis, 2007, s. 174.

vyhodnocena jako opoziční a stala se předmětem pronásledování a šikany. Tzv. *semisamizdat* jsme kvůli jeho neohraničenosti a rozptýlenosti museli z naší encyklopedie vyloučit, protože by vyžadoval samostatné bádání. V některých heslech ho ale vhodně tematicky připomínáme (například historii a produkci *Jazzové sekce* u samizdatového sborníku *Karlu Srpovi k padesátinám*).⁴²

Podoby samizdatu

Do třetice jsme byli nuceni se po dobu příprav samizdatové encyklopedie vyrovnávat s otázkou: Co ještě je a co už není samizdat? Studium formální podoby a autorských záměrů nás vedlo k opakovanému vytyčování někdy značně tenkých hranic mezi samizdatem a autorskými rukopisy, soukromými a příležitostnými tisky a bibliofilii. Právě v případě bibliofilů ale vyšlo nejednou najevo, že jejich dominantní bibliofilskou produkci doprovázely i strojopisné opisy. Do encyklopedie postupně mj. pronikli Josef Glivický, Josef Portman, Ladislav Šebela nebo Martin Dyrynk a J. H. Kocman. Naší výzkumné pozornosti nakonec neunikly ani ty samizdaty, jejichž výtvarná stránka byla mnohdy rovnocenná, ne-li převažující nad textovou, namátkou u časopisů (sborníků) *X (Desítka)/Violit*, *Praskající červánky* či *MEHEDAHA*, *Bedna*, u knihy pohádek *Čert má kopyto* aj.

Samizdatová encyklopedie se bude soustředit především na různě formálně a výtvarně pojedené samizdatové knihy (sborníky) a časopisy. Od jednoduchých strojopisů či cyklostylovaných kopií sešitých sešivačkou nebo vložených do polokartonových desek přes svazky s originálně vypravenými obálkami, o jaké se snažila *Krameriova expedice 78*, velkoryse vypravené publikace vznikající za účasti předních umělců a dosahujících nejrůznějších vizuálních podob až po doslova samizdatové originály, jako bylo jedno z čísel časopisu *DRU* vyhotovené jako trojrozměrná polystyrenová hlava.⁴³

Medialita samizdatu ovšem nabývala větší šíře. Nosiči alternativního sdělení byly běžně letáky a plakáty, stejně jako drobnější razítka, samolepky, pohlednice, odznaky, novoročenky nebo poštovní známky. Ve 20 kusech byly vyrobeny samizdatové tarotové karty. Nejprve cívka a poté magnetofonová kazeta se staly médii hudebního samizdatu (*Fist Records* Mikoláše Chadimy, *Samizdat tapes and cassettes and videos* Petra Cibulky atd.), ale i dobových audioknih – nahrávek literárních děl, záznamů přednášek či samizdatu pro nevidomé. V osmdesátých letech přibyla videokazeta zprostředkující nejen nedostupnou filmovou tvorbu, ale též původní nezávislou publicistiku a kulturní dění (*Originální Videojournal*, *Videomagazín Vokna*, *Videomagazín* Karla Kyncla, popř. i Havlovo videopředstavení *Pokoušení* aj.)

Samizdatová svépomocná kultura

Historik Miroslav Michela v úvodu k publikaci *Kultura svépomocí* (2016), která se zabývá tímto fenoménem v době osmdesátých a devadesátých let, píše o daném období jako o jevišti, v němž si různé skupiny lidí realizovaly své snahy po kulturní a společenské autonomii formou vlastní *kultury svépomocí*. Ta se podle něj mj. vyznačuje vlastními pravidly hry a ekonomikou, identifikační symbolikou, příběhy a ideály.⁴⁴ Toto pojetí je pro nás inspirativní, neboť na pozadí slovníkových hesel o jednotlivých samizdatových edicích, časopisech a sbornících se formuje obraz *samizdatové svépomocné kultury*.⁴⁵

⁴² K této problematice srov. též PŘIBÁŇ, Michal: op. cit., s. 836–838.

⁴³ Vizuální stránce samizdatových publikací se věnuje například diplomová práce BRAUNOVÁ, Andrea: *Samizdatová kniha jako výtvarný objekt*. Brno: FaVU VUT, 2007.

⁴⁴ DANIEL, Ondřej a kol.: op. cit., s. 10.

⁴⁵ Současně nelze popřít její vnitřní rozrůzněnost, jak podtrhují někteří samizdatoví vykladači: „Není jeden samizdat, jsou různé autorské, vydavatelské, skupinové aktivity a počiny, které můžeme a máme vykládat v jejich vlastním kontextu a ne v nějaké uměle vytvořené kleci.“ ŠTOGR, Josef: „Samizdat.“ *Revue Trivium* 2014, č. 2. Dostupné zde: <http://www.revetrivium.cz/clanek/samizdat>.

Samizdatová svépomocná kultura si také brzy vytvořila jakýsi vlastní jazykový kód – slang, který se mj. podařilo prokázat lingvistovi a překladateli Jaroslavu Sukovi při mapování slangu chartistů.⁴⁶ Osvojila si obranné mechanismy (označování samizdatových opisů v souladu s autorským zákonem, používání šifer), výrobní či distribuční konspiraci a postupy, častokrát založené na „vlamování se“ soukromých samizdatových projektů do veřejných, oficiálních struktur (mj. výroba samizdatů v pracovní době, využití technického zázemí v zaměstnání apod.). V samizdatové komunitě se rozvinuly také specifické ekonomické vztahy. Dílčí diferenciací se odvíjela od velikosti a struktury samizdatových podniků, od jejich geografického postavení na ose centrum (Praha) – „periferie“, kontaktu s exilem, resp. transnacionálního síťování. V neposlední řadě ji charakterizovala pestrá paleta motivací (sdílení vlastní tvorby a hledání kontaktu se čtenářem, láska ke slovu a literatuře, šíření podobných hodnot, příslušnost k subkultuře, generační vzdor, výměna názorů, projev grafomanie apod.),⁴⁷ které spojovalo, že nešlo zpravidla o politický postoj a režimní odpor.⁴⁸ Detailní analýza samizdatové obce ale přesahuje encyklopedii českého literárního samizdatu a patří mnohem spíše do dějin samizdatu, které jak doufáme, budou také jednou napsány.

⁴⁶ SUK, Jaroslav. *Několik slangových slovníků*. Praha: Inverze, 1993, oddíl Slang chartistů, s. 105–114.

⁴⁷ Podrobněji sledoval motivace vydavatelů a distributorů např. Martin Machovec, jenž stanovil celkem osm základních okruhů. MACHOVEC, Martin: op. cit., s. 7–11.

⁴⁸K některým z těchto naznačených rovin se autorka vyjádřila ve své analýze jedné z regionálních samizdatových skupin: LOUČOVÁ, Petra: „Mikrokosmos samizdatového Táborska.“ *Česká literatura* 2016, roč. 64, č. 6, s. 852–853.